

ARCHAEOLOGIA BELGICA

37

L. DEVLIEGHER

**Oudheidkundig onderzoek
in de S. Elooiskerk te Snellegem**

Overdruk uit *Handelingen van het Genoot-
schap voor Geschiedenis "Société d'Émulation"*
te Brugge, deel XCIV 3-4 (1957)

BRUSSEL

1957

Oudheidkundig onderzoek van de St. Elooiskerk te Snellegem

Op het kerkhof te Snellegem bevinden zich op de noordkant van de grote neogotische kerk, de bewaard-gebleven gedeelten van een romaanse kerk, nl. de middenbeuk en de viering met de achzijdige middentoren¹. Daar er meer en meer begraven werd op de plaats van de verdwenen romaanse kerkdelen, was het wenselijk dat er een oudheidkundig bodemonderzoek plaats greep om de bouwgeschiedenis van de kerk op te maken. Ook de pastoor van Snellegem, Z. E. H. J. Noterdaeme, drong in die zin aan bij de Rijksdienst voor Opgravingen. Het onderzoek vond plaats in 1956 en 1957². Op enkele plaatsen kon tussen de recente graven op het kerkhof gegraven worden, o.m. voor het onderzoek van het koor en van de noordmuur 20. Verder werd de buitenkant van de bereikbare funderingen onderzocht; in de bergplaats (de twee westelijke traveeën van de middenbeuk) kon een uitgebreider onderzoek plaats grijpen.

Snellegem ligt in de houtrijke zandstreek, niet ver van de kustvlakte. De bodem bestaat langs boven uit Pleistoceen zand, dat zelf rust op Paniseliaans zand.

De kerk staat in het bewoningscentrum, in het oostelijk gedeelte van de gemeente; administratief gezien draagt de kerk het nummer 228a. In het gedeelte van de

¹ Zie M. ENGLISH, *Romaansche bouwkunst in Westvlaanderen*, blz. 91-95 (Brugge, 1939); BROEDER FIRMIN, *De Romaansche kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*, blz. 98-103 (Gent, 1940).

² We danken hier oprecht Prof. Dr. J. Mertens, die ons deze opgraving toevertrouwde en het werk met veel belangstelling en raadgevingen volgde.

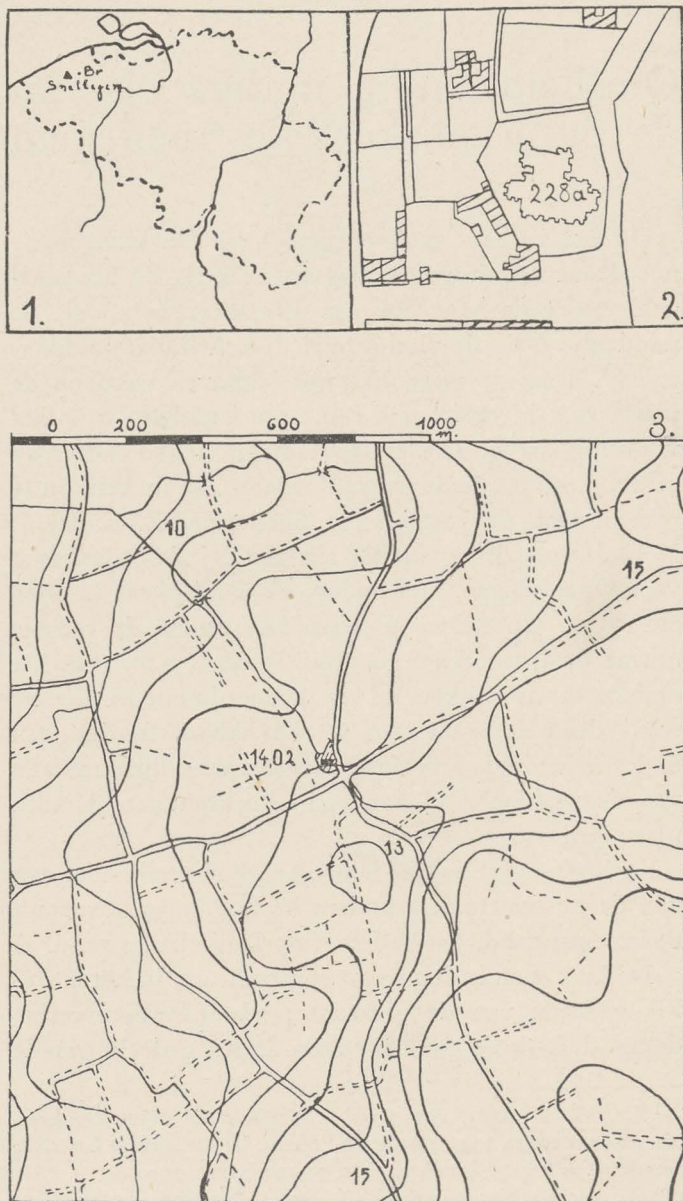

FIG. 1. — Situatiekaart.

vroegere romaanse middenbeuk, dat nu als bergplaats dienst doet, ligt de vloer op 14 m boven de zeespiegel.

I. — GESCHIEDENIS

Het is niet juist bekend tot welke tijd het domein Snellegem opklimt, nog in 941 wordt het als een grafelijk fiscus vermeld. Er was een kerkje in dit domein, zoals blijkt uit een aantekening op de rug van de oorkonde, door graaf Arnulf op 8 juli 941 uitgevaardigd ten voordele van de Gentse S. Pietersabdij³. Hoe oud dit kerkje toen reeds was, kunnen we niet uitmaken; dat S. Elooï er een bidplaats zou gesticht en gekonsakreerd hebben⁴, schijnt ons niet definitief bewezen te zijn.

Op het einde van de XIe eeuw, was het aan leken niet meer toegestaan het eigendomrecht over parochiekerken te bezitten⁵. De graaf zal dan ook zijn eigenkerk in zijn domein Snellegem aan de Benediktijnerabdij van Mont-Saint-Quentin geschonken hebben, zoals blijkt uit een bevestigingsoorkonde van bisschop Baldericus van 1102⁶. Toen immers moest de bisschop aan de abdij de toelating geven om de kerk van een leek te ontvangen⁷.

Voor de volgende eeuwen zijn de geschiedkundige

³ GYSSELING & KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 53, blz. 143-146 (Brussel, 1950). In de aantekening, die uit het midden der X^e eeuw dateert, staat o.m. „Reciproca quippe uicissitudine receipt illustris vir [Arnulfus medietatem] ecclesie que constructa est in memoratu fisco...”. Zie ook B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *Over het ontstaan van de parochie Snellegem*, in *Album English*, blz. 221-228 (Brugge, 1952).

⁴ J. NOTERDAEME & E. DEKKERS, *Sint Eligius in de Pagus Flandrensis. De kerk te Snellegem*, in *Sacris Erudiri*, VII, 1955, blz. 140-161.

⁵ B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *De houders van Patronaatsrecht in Westvlaamsche parochies*, in *Collationes Brugenses*, XLII, 1946, blz. 151.

⁶ MARTENE & DURAND, *Veterum scriptorum ... collectio*, I, blz. 539 (Parijs, 1727).

⁷ B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *De houders...*, blz. 265.

gegevens eerder schaars. De godsdienstige beroerten van de XVIe eeuw brachten vermoedelijk grote schade toe, want in de eerste helft van de XVIIe eeuw werd veel kerkmobilaire besteld⁸. Op 16 april 1644 werden twee nieuwe altaren gewijd⁹. Uit de kerkrekening van 1640 blijkt dat het dak van het middenkoor toen gans vernieuwd werd, wat er op wijst dat de koren niet na de Godsdienststroebelen gebouwd werden¹⁰. In de dekenale visitatie van 1661 wordt aangemerkt : „Tota ecclesia est sarta et tecta sed deformiter aedificata. Constat tamen tribus choris et tribus parvis navibus. Chorus satis honeste est ornatus et utrumque decorus sed ecclesiae anterior vix ad aliquod servit. In choro sunt utrumque sedilia...”¹¹. Op 4 september 1671 richtten „den heere pastor, kerckmeesters ende notabele prochianen vande prochie van Snellegem” aan de bisschop van Brugge een verzoekschrift om de noordbeuk te mogen afbreken, wat ingewilligd werd¹². Een dekenale visitatie van 2 juni 1746 schrijft o.m. : „Ecclesia in honore S. Eligii. Bene sarta tecta sed pavementum miserrimum. Tria altaria consecrata...” (Brugge, Archief van het Bisdom. Vriendelijke mededeling van Z. E. H. M. English). De dekenale visitatie van 1774 merkt op : „Ecclesia nunc satis bene refecta in tecto et muris sed aliquae fenestrae manent adhuc reficiendae. Habet

⁸ Kerkrekening 1626 : biechtstoel door C. de Dorpere ; kerkrekening 1636-'7 : marmeren altaar door J. Aerts, preekstoel en banken voor dis- en kerkmeesters door P. Hoornaert (Brugge, Rijksarchief, 't Vrije, nr. 13460). De huidige communiebank is gedateerd 1653.

⁹ J. NOTERDAEME, *Het romaans kerkje van Snellegem*, in *West-Vlaanderen*, II, 1953, blz. 75-76.

¹⁰ „... over 't vernieuwen van het dack vande middelste choor, mette leveringhe vande timmerhoutte, iserwerck...” (Brugge, Rijksarchief, 't Vrije, nr. 13460).

¹¹ Brugge, Rijksarchief, kerkelijk archief, nr. 406.

¹² M. ENGLISH, *Het schema der zijbeuken in de West-Vlaamsche Romaansche dorpskerk*, in *Hand. Soc. d'Emulation*, LXXXII, 1939 blz. 51.

nunc pavementum novum et satis bene ac decenter ornatur”¹³.

In 1862 liet pastoor D. Vanhalme een plan voor een nieuwe kerk door bouwmeester Croquison opmaken. Het provinciaal comité van de Koninklijke Kommissie voor Monumenten en Landschappen bracht echter, bij monde van de onvermoeibare J. Weale, een ongunstig advies uit; in het verslag dat bij het advies gevoegd was, wordt vastgesteld dat de koren en de dwarsbeuk zeer vervallen waren, terwijl de beuk nog in goede staat was; bovendien bevonden zich geskulpteerde details aan de houten ton van het koor¹⁴.

In 1888 schreef F. Bethune: „Il n’y a aucun détail architectural remarquable et à l’intérieur surtout l’édifice offre un aspect étrange et triste, tant par l’irregularité des constructions ajoutées successivement, sans unité, sans élégance de style, que par la vétusté des plafonds plats en simple gîtage, souvent posé sans ordre ou régularité, ou bien en bois tendre, et avec un plancher tout aussi rustique”¹⁵.

Omstreeks 1887 maakte bouwmeester A. Verbeke een plan voor een nieuwe kerk op; hij wilde zelfs de bestaande kerk geheel slopen¹⁶. De Kommissie voor Monu-

¹³ Brugge, Rijksarchief, Kerkelijk archief, nr. 407.

¹⁴ *Bulletin des Commissions royales d’Art et d’Archéologie*, III, 1863-1864, blz. 408. Verder signaleert hij nog: „une belle armoire en bois de chêne du XVe siècle, sculptée en bas-relief avec des figures du Christ, de saint Jean l’Évangéliste, d’une autre apôtre, de sainte Cathérine et de sainte Barbe; les panneaux inférieurs et ceux sur les côtés latéraux avec des fleurs et autres ornements”.

¹⁵ *Bulletin du Comité Provincial ... Commission royale des Mon. et des Sites*, III, 1887-1890, blz. 19.

¹⁶ „... cependant le mieux de tout et ce que tout le monde demande c’est de démolir le tout car il n’y a ni art ni proportion dans tout le bâtiment le nom le mieux qu’on puisse donner c’est qu’on dit ici en flamand een hoop met keien (caillou).” (Archief van de Kon. Kommissie voor Monumenten, dossier nr. 3644, brief van 16 februari 1889).

menten ging echter daarop niet in en zorgde voor het behoud van de middenbeuk en de vieringstoren, die in 1892 gerestaureerd werden. In 1890 was men aan de bouw van de nieuwe kerk begonnen, die in 1892 voltooid werd. Door haar te grote neogotieke massa laat de nieuwe kerk het middeleeuwse gebouw niet meer tot zijn recht komen. De viering van de romaanse toren werd als doopkapel ingericht en verbonden met de nieuwe bouw.

Op 19 april 1937 werden de middenbeuk en de toren, als goedbewaarde overblijfselen van de romaanse kerk, geklasseerd. Een restauratie is echter meer dan nodig. De toren is langs binnen in zeer slechte staat, de zoldering van de beuk moet geheel vernieuwd worden, op verschillende plaatsen werd het gebouw slecht gerestaureerd met baksteen en zelfs met cement bepleisterd.

Zou die herstelling niet de geschikte gelegenheid zijn om deze oude kerk terug als bidplaats voor de weekdiensten in te richten?

II. — OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK

A. — *Oudste sporen*

Bij het oudheidkundige onderzoek werden op verschillende plaatsen graven aangetroffen, die ouder zijn dan de funderingen van de oudste teruggevonden kerk ¹⁷. De fundering van de noordmuur van de middenbeuk, 25, snijdt talrijke oudere graven; andere even oude graven komen bovendien voor bij de zuidmuur van de middenbeuk, 71, evenals onder de (gotisch

¹⁷ Het peil wordt aangegeven naar de oudste bevoering, die zich 40 cm beneden de huidige vloer in de bergplaats in de romaanse beuk bevindt.

herbouwde) westmuur en de zijmuur van de noordbeuk, 20.

In een graf in de tweede travee bevond zich op — 80 een donkere verkleuring 41, die misschien van een paalgat voorkomt. In de vierde travee troffen we twee rechthoekige donkere verkleuringen aan : 96 (45 cm lang en 30 cm breed) was bewaard van — 80 tot — 70; er onder lag een ouder graf. Op 25 cm afstand stak 95, van — 110 tot — 70, de lengte bedroeg eveneens 45 cm, de breedte was niet na te gaan, aangezien het gat gesneden was door 25. 95 behield tot beneden een zeer regelmatige vorm, en scheen langs onder niet gans vlak.

B. — *Kerk I*

Van de kerk, die het nog gedeeltelijk bestaande romaans gebouw voorafgegaan heeft, werden de funderingen teruggevonden; ze bestaan uit lagen veldsteen, gebed in wit of geel zand ^{17a}. Dit materiaal werd tegen de wanden der funderings sleuven aangedrukt. Het grondplan tekende een driebeukig schip en een vlakgesloten koor. De fundering zit langs de oostkant merkelyk dieper dan op de westzijde (oostmuur koor : — 140, oostmuur noordbeuk : — 120, kettingmuur middenbeuk : westzijde van — 70 tot — 80).

Het koor was binnenwerks 5 m breed en 6,60 m lang. De funderingen der beide langsmuren 2 en 27 zijn 1 m breed en respektievelijk bewaard tot — 5 en + 10 ¹⁸. Het bovengedeelte van 27, van — 20 tot + 10, bestaat uit veldstenen die gemetseld zijn met gele schelploze

^{17a} In de funderingen te Roksem en te Oudenburg (S. Pieters) zijn de stenen ook niet met mortel verbonden, maar enkel in het zand gelegd.

¹⁸ Onder de XIXe eeuwse steunberen, die tegen de oostkant van de toren staan, zijn 2 en 27 uitgebroken tot — 50.

mortel. Met deze twee langsmuren zijn 3 en 11 verbonden; ze zijn alle vier op -120 op het Pleistoceen zand gebouwd. Van 11 is het opgaand metselwerk zeer regelmatig uitgevoerd; het begint op ongeveer -25 en bleef bewaard tot $+50$. Een bouwnaad scheidt duidelijk dit ouder metselwerk van het werk uit de XIIe eeuw, muur 4. Op de overeenstemmende

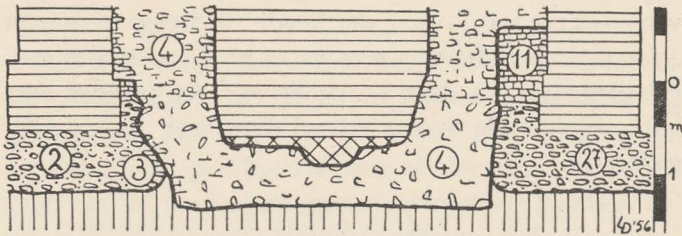

FIG. 2. — De fundering van de oostelijke viering. Het metselwerk 4 werd aangebracht bij de bouw van de toren (kerk II).

fundering 3 is er oud metselwerk van -20 tot op het vloerpeil; ook hier is een naad tussen dit en later werk. 3 en 11, door geen kettingmuur verbonden, zijn de fundering en een klein gedeelte van de opstand van de pijlers die de triomfboog — ongeveer 3,80 m breed — tussen de middenbeuk en het koor droegen.

Voor het opzoeken van de oostmuur van het koor, bleef tussen de talrijke graven maar één plaatsje vrij. Deze afsluitingsmuur 14, 90 cm breed, was op -140 gefundeerd, maar op -90 uitgebroken door een graf, dat op zijn beurt toegedekt was met de stenen van de afbraak. Een sleuf van 250 cm lang en 120 cm breed, ten oosten van 14 gegraven, bracht geen sporen van muren of van uitgebroken muren aan het licht, wat er wel op wijst dat geen halfronde absis het koor afsloot.

De noordelijke koorlangsmuur 27 was verbonden met de fundering 47, de oostmuur van de noordbeuk. 47 staat op -120 op het zand en is bewaard tot -40 ;

de breedte bedraagt 90 cm. De funderings sleuven van 27 en 47 waren vanaf — 70 schuin naar onder uitgegraven. De zijmuur van de 2,50 m brede noordbeuk, 20, kon op drie plaatsen onderzocht worden. In de meest oostelijke sleuf, in de latere noordelijke kruisbeukarm, werd vastgesteld dat 20 gebouwd was op — 130; wegens latere begravingen was die fundering maar over een hoogte van 15 cm bewaard. Op deze plaats kon de breedte van 20 niet genomen worden, daar op die plaats in 1952 een graf aangelegd werd. Dit was echter wel mogelijk in de volgende sleuf, waar 20 bewaard was tot — 35 en — 100; de breedte bedroeg 90 cm. In de westelijke sleuf was 20 gedeeltelijk door een graf uitgebroken; de grondvesten begonnen op — 90; op — 20 bevond zich een 20 cm hoge laag metselwerk bestaande uit veldsteen en gele schelploze mortel, van dezelfde samenstelling als bij 27.

De middenbeuk was ongeveer 16 m lang en 5 m breed. Aan de 95 cm brede noordmuur 25 werd een uitgebreid onderzoek gewijd; aan de westzijde is hij op — 70 gefundeerd en op de oostkant op — 130. Hij bleef niet overal even hoog bewaard: in de eerste travee tot — 25, in de tweede tot — 40, in de derde tot — 50, onder de huidige noordelijke vieringsboog van — 20 tot — 100. De grondvesten liepen zonder onderbreking door; de latere transeptmuren 19 en 24 zijn er tegenaan gemetseld. De overeenstemmende zuidmuur 71 die maar over een kleine afstand kon onderzocht worden is op — 80 gefundeerd en bewaard tot — 20.

Van de westmuur werd niets teruggevonden; de huidige gotische muur heeft alle oudere funderingen vernield. Een sleuf, ten westen van de ingang gegraven, bracht niets belangrijks aan het licht; de vroegere westmuur stond dus op dezelfde plaats als de huidige.

C. — Kerk II

Deze driebeukige kerk I werd in de XIIe eeuw geheel of gedeeltelijk afgebroken¹⁹; een nieuwe kerk werd op de oude fundering opgetrokken, maar ditmaal werd een kruisbeuk met vieringstoren aan het grondplan toegevoegd.

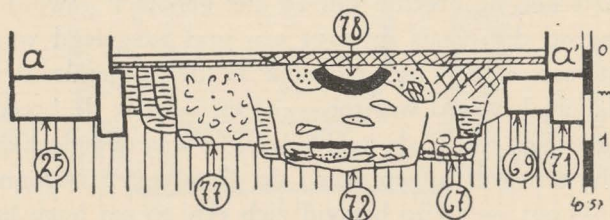

FIG. 3. — Doorsnede a — a' door de middenbeuk.

Op de bestaande veldsteen-zand fundamenteën 25 en 71 werden de pijlers van de beuk en de viering gebouwd; voor de eerste en tweede pijler van de zuidkant en voor de eerste pijler van de noordkant, kon vastgesteld worden dat er tegen de binnenzijde van 25, metselwerk, bestaande uit veldsteen en grijze schelpmortel, gebouwd was om de pijlers te helpen dragen²⁰. Heel nauwkeurig was het werk niet uitgevoerd, zo is de bijgevoegde fundering 69 2 m lang, terwijl de lengte van de pijler maar 140 cm bedraagt. Langs de kant der zijbeuken is er geen bijgevoegd metselwerk, zodat de pijlers niet over de oude fundering uitkomen.

Op verscheidene plaatsen lagen tussen de pijlers, op de oude fundering, één of meer lagen gemetselde veldsteen, o.m. drie lagen op 25 in de eerste travee

¹⁹ We weten niet in hoever het koor en de zijbeuken herbouwd werden.

²⁰ 56 is 30 cm breed en op — 90 gefundeerd, 69 en 74 zijn 50 cm breed en op — 70 gefundeerd.

(van — 25 tot — 5). Daar deze lagen samen gemetseld waren met de pijlerfunderingen waren ze waarschijnlijk enkel bedoeld als een versteviging van de kettingmuur.

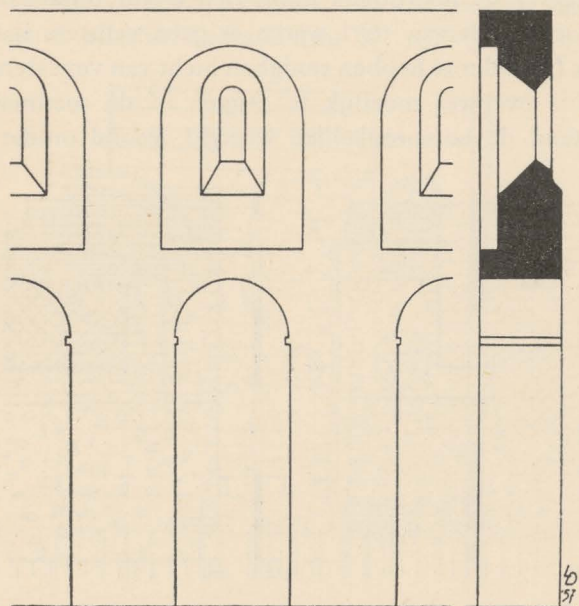

FIG. 4. — Een travee van de middenbeuk en doorsnede van de scheibog en bovenlichtmuur.

De hoeken der pijlers (140×110), scheibogen en bovenlichten zijn gemaakt met grote grijsgroene veldstenen; het overige metselwerk van de middenbeuk bestaat uit lagen kleine grijsgroene veldstenen²¹. Elke traveeopening is maar 155 cm breed en 440 cm hoog.

De bovenlichtvensters zijn gevat in rondbogige blindnissen, die breder zijn dan de traveeopeningen er onder, nl. 190 cm. De vensters hebben schuine dagkanten; de glassponning is naar de buitenzijde verschoven²².

²¹ Restauraties, o.m. van de tweede noordelijke pijler, steken scherp af door het gebruik van grote veldsteen (cfr. afb. 14).

²² De vensters van de tweede travee zijn nog gans oorspronkelijk.

Op de fundering van de zijmuur van de noordbeuk lag er geen metselwerk meer dat overeenkwam met dit van de middenbeuk; het is dan ook niet uit te maken in hoever de noordbeuk herbouwd werd. Blijkens het verzoekschrift van 1671 waren er geen vensters in die beuk („sonder te hebben eenighen lucht van veynsters”). Het is evenwel moeilijk te zeggen of de toenmalige toestand de oorspronkelijke weergaf, vooral omdat de

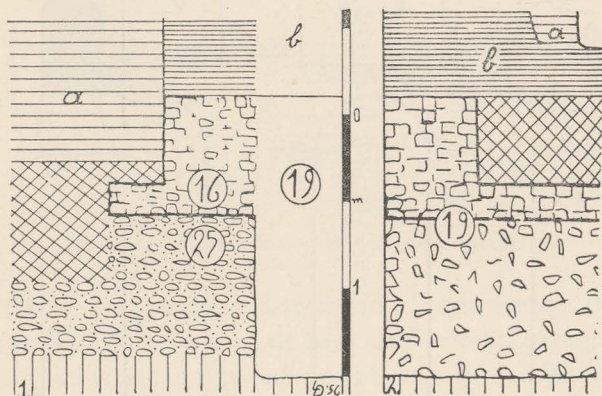

FIG. 5. — 25 : noordmuur van de middenbeuk van kerk I, waarop later 16, de westpilaster van de noordelijke vieringsboog gebouwd werd. Tegen 25, maar verbonden met 16, staat 19, de westmuur van het XIIe eeuwse noordtransept. *b* : gotische verbouwing, *a* : XIXe eeuwse metselwerk.

buitenmuur van de in 1892 afgebroken zuidbeuk wel op de oude plaats stond, maar naar een foto omzeggens gans met baksteen hernieuwd was, en er dus geen gegevens uit kunnen gehaald worden voor het al dan niet bestaan van vensters.

Van de noordelijke kruisbeukarm kon een gedeelte van de fundering van de oost- en westmuren onderzocht worden; zij bestaan uit veldsteen en grijze schelpmortel, zoals in de middenbeuk. De westmuur 19 staat op — 150 op het zand, en is tegen de oudere funderingen

20 en 25 gemetseld ²³. Op de oostkant zijn er kleine verstekken op — 60 en op — 40. 19 is hoofdzakelijk een kettingmuur onder de boog die de noordbeuk en het transept verbond; toch bleef ook een gedeelte van de romaanse pilaster bewaard (tot + 10) ²⁴, die 55 cm

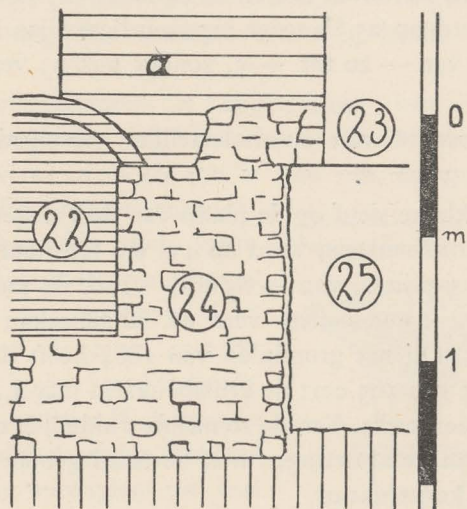

FIG. 6. — Gedeelte van de oostmuur van het noordtransept (24), door graf 22 uitgediept, a) XIX-eeuws metselwerk.

breed is en met de pilaster 16 (staat op — 60 op 25) in verband gemetseld is ²⁵. Onder de noordelijke vieringsboog vertrekt van 16, op — 60, de aanzet van drie lagen gemetselde veldstenen, die gebouwd zijn op de oudere 25; zij zijn echter na 30 cm afgebroken, waarschijnlijk door graafwerk voor graf 28.

Tegen de bestaande fundering van de oostmuur van de noordbeuk, 47, werd van — 140 een nieuwe

²³ Langs de noordzijde van 20 was 19 gans uitgebroken; de slopingsleuf was duidelijk te volgen.

²⁴ Deze pilaster is omsloten door het metselwerk van de gotische verbouwing van het transept (fig. 5).

²⁵ Vanaf + 10 is 16 bijna geheel met baksteen hermaakt.

fundering van 60 cm breed gebouwd, 24; het opgaande muurwerk sprong echter een 30 tal cm terug ²⁶. 24 komt tot tegen 25, die daar tot — 20 behouden bleef; een gedeelte van 24 komt nog hoger, en wel tot op het vloerpeil, waar het ingewerkt zit in de XIXe eeuwse steunbeer tegen de toren. De vieringspilaster 23 is op — 20 gefundeerd op 25 ²⁷, maar eigenaardigerwijze loopt 24 over 25, van — 20 tot + 5, zonder met 23 verbonden te zijn.

De breedte van de noordelijke vieringsdoorgang bedraagt 3 m.

In de kleine sleuf op de plaats van de vroegere noordelijke kruisbeukarm werd op 435 cm ten noorden van de vieringspijlers, van — 85 tot — 120, de mortel- en steenafval aangetroffen van de uitgebroken noordmuur 15. Op het grondplan van 1864 heeft die muur een dikte van 105 cm; de kruisbeukarm mat 4,40 m bij 4,04 binnenwerks. Van de romaanse zuidelijke transeptarm waren de afmetingen niet bewaard gebleven in de gotische konstruktie.

Ten oosten van de noordelijke transeptarm werd, op de enige mogelijke plaats tussen de graven, een sleuf gegraven teneinde na te gaan of er geen zijkoor uitgebouwd was. Op — 120 lag de onberoerde grond, zonder dat er muren of sporen van uitgebroken muren aan het licht kwamen. Meer oostwaarts kon er niet gegraven worden, omwille van de grafkelders die er sinds 1952 geplaatst zijn. Men zegt, daar op geen muren te zijn gekomen.

Als kettingmuur voor de oostelijke vieringsboog en als fundering voor de nieuwe oostelijke funderings-

²⁶ 24 werd over een zekere afstand tot — 90 door graf 22 uitgebroken.

²⁷ Vanaf + 15 is 23 met baksteen hermaakt, zoals het ook met 16 gebeurd is.

pijlers, werd, tussen de bestaande 3 en 11, in een schuin naar onder lopende sleuf metselwerk gestort, bestaande uit veldsteen en grijze schelpmortel. Die fundering 4 springt 20 tot 30 cm vooruit op het regelmatig metselwerk der pijlers, dat op — 20 begint. De huidige breedte van de oostelijke vieringsdoorgang, die nu nog de romaanse afmeting heeft, bedraagt 2,30 m.

De vieringstoren is opgetrokken met enigszins grotere veldsteen dan bij de benedenkerk gebruikelijk; binnenwerks meet hij 470 × 400 cm. Boven de oorspronkelijk ronde vieringsbogen bevinden zich grote rondbogige doorgangen, 95 cm breed en 235 cm hoog; deze verbinden de toren met de zolders boven middenbeuk, transept en koor²⁸. Boven de rondbogige trompen, die het vierzijdig torenplan tot een achtkantig omvormen, zijn kleine ontlastingsbogen gemetseld (afb. 17). De galmgaten hadden oorspronkelijk een veelzijdige middensteun met laatromaans haakkapiteel; onder de afdekkingsbogen, waarin veld- en tufsteen afwisselen, schuilen gekoppelde rondboogjes van tufsteen. Het is onbekend of de twee tufstenen oculi oorspronkelijk zijn, noch waartoe ze hebben gediend.

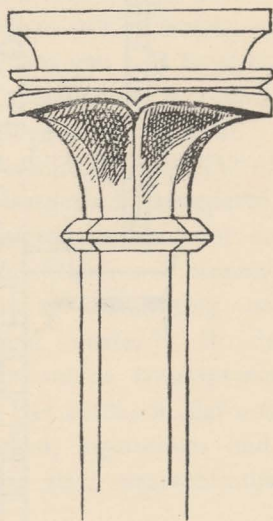

FIG. 7. — Middensteun en kapiteel van een galmgat (*Le Beffroi*, II, 1864-65, blz. 163).

²⁸ De oude dakhelling is nog zichtbaar op de oost-, west- en noordkant van de toren.

D. — *Verbouwingen*

De romaanse vieringsbogen en -pijlers werden in de XIIIe eeuw gotisch herbouwd; de spitsbogen bestaan uit twee rollagen die rechthoekig geprofileerd zijn. De

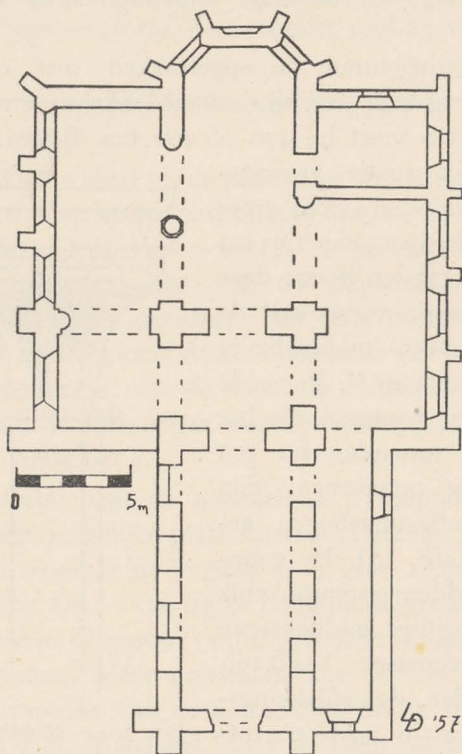

FIG. 8. — Grondplan van de kerk vóór de sloping, naar plan van E. Vandevyvere (6 sept. 1864) bewaard in de Kon. Kommissie te Brussel.

westelijke vieringsdoorgang is in veldsteen en lager dan de andere. Was dit wellicht de eerst verbouwde doorgang? Van de andere zijn de bogen van tufsteen en de pijlers van baksteen (28 — 29 × 11,5 — 12,5 × 6,5

cm); een weinig boven het vloerpeil zijn zij op de romaanse pijlers gebouwd, zodat de romaanse breedte onbetwistbaar behouden bleef.

De verbouwing van de westelijke travee van de middenbeuk is van jongere datum; de romaanse scheidsbogen werden door gotische vervangen²⁹, de bovenlichten verdwenen en de westmuur werd op de oude plaats volledig herbouwd. De funderingen zijn, langs onder, van veldsteen en groene klei; aan de buitenzijde komen talrijke verstekken voor (nr. 97). De bovenste lagen zijn van baksteen. De baksteen in de westmuur is 24 tot 29 cm lang. De rondbogige westingang is van zandsteen; de binnenkant van de westmuur is onderaan versierd met spaarvelden van 2 m hoog en 80 cm breed³⁰. Het spitsbogig gevelvenster is geflankeerd door twee eenvoudige rondbogige blindnissen.

Het romaanse koor werd, waarschijnlijk in de XVe of XVIe eeuw vervangen door een laatgotische koorpartij, bestaande uit een driezijdig gesloten middenkoor en twee vlakgesloten zijkoren. Het hoofdkoor was binnenwerks 11,40 m lang; elk vak van de koorsluiting was verlicht door een groot spitsbogig venster³¹. Op de noordkant stond de gotisch verbouwde transeptarm en het 4,60 m brede noordkoor. Het zuidkoor, dat ook de plaats van zuidelijke kruisbeuk ingenomen had, was 4,95 m breed³². De sakristie werd waarschijnlijk gelijktijdig aangebouwd.

²⁹ Op de tekening van 1864 wordt deze travee ten onrechte nog als romaans voorgesteld.

³⁰ In de weststeunbeer tegen de zuidmuur steekt nog een gedeelte van een spaarveld, dat vroeger behoorde tot de westmuur van de zuidbeuk.

³¹ Het middenvenster was gedicht wegens het Barokaltaar.

³² Toen men op 25 augustus 1957 een grafkelder plaatste, heeft men een gedeelte van de oostfundering van het zuidkoor uitgebroken. Van — 125 (op het oerzand) tot — 55 bestonden de grondvesten uit losse veldsteen, waaraan nog grijze schelpmortel kleefde; een laag

Zo was de kerk aan de behoeften van een nieuwe tijd aangepast, maar lang zou het schilderachtige gebouw niet onaangetast blijven. Omstreeks 1671 werd de romaanse noordbeuk afgebroken en de doorgangen met baksteen dichtgemetseld; daarna werd een Barokvenster in de noordmuur van de middenbeuk aangebracht ³³.

Toen men in 1892 de koren, de noordelijke kruisbeuk en de zuidbeuk gesloopt had, bleef enkel de romaanse middenbeuk en toren over. Van de viering, nu doopkapel, werden drie doorgangen met baksteen toegevoegd ³⁴; de zuidelijke werd verkleind om als verbinding met de nieuwe kerk te dienen. Tegen de viering werden bakstenen steunberen (110 × 110 cm) gebouwd; de twee oostelijke zijn op — 50 op de oude koorlangsmuren gefundeerd. Van de twee noordelijke staat de ene op 24 en 47, de andere behoort nog gedeeltelijk tot de gotisch verbouwde westmuur van het noordtransept. In de bergplaats werden de belangrijkste zerken uit de kerk samengebracht, om als vloer te dienen; ze liggen op een laag aangevoerde grond van 30 cm dikte.

E. — Graven

Onder de graven kunnen worden vermeld :

- Graf 9 (op — 130); dit graf was gemetseld met grote veldstenen en langs binnen wit bepleisterd. De wanden waren 30 cm breed, de westkant mat binnen-

gemetselde baksteen bracht de breedte van de fundering van 100 cm terug tot 80 cm. Vanaf — 50 was veldsteen gemetseld met grijze harde schelploze mortel, zeer gelijkend aan die van de gotische westtravee.

³³ Het werd in 1892 vervangen door een neoromaans bovenlicht, in de trant van de bestaande vensters.

³⁴ De muur in de oostelijke vieringsdoorgang is gefundeerd op — 60, in de noordelijke doorgang op — 30.

werks 70 cm. Het geraamte lag ter plaats, en er was een spoor van een kist.

- *Graf 22* (op — 90); dit bakstenen gewelfd graf meet 100×200 cm binnenwerks; het gewelf bevindt zich op + 5. De bakstenen ($21,5 \times 10,5 \times 5,5$ cm) zijn gemetseld met harde grijze mortel; de binnenwanden zijn niet bepleisterd. De planken van de kist en enkele beenderen waren ter plaats. Dit graf heeft een gedeelte van de fundering 24 uitgediept.
- *Graf 28* (op — 90); de lengte van dit bakstenen ($27 - 29 \times 13 - 14 \times 6$ cm) graf bedroeg binnenwerks 210 cm; zachte gele mortel. De noordwand verdween door een later graf; door graf 28 zelf, werd een gedeelte van de fundering 25 uitgehaald tot — 100.

F. — *Vondsten*

Het oude vloerpeil van de kerk was niet enkel aangegeven door het bepleisterd muurwerk, maar eveneens door een laag groene klei waarop grijze schelpmortel lag. Tussen de westmuur en de eerste zuidelijke pijler lag op een onderlaag van kalk en klei, op de fundering 71 een gedeelte van een bakstenen ($21,5 - 22,5 \times 10,5 \times 4 - 5$) vloer. Tegen de zuidoostelijke vieringspijler lag op het vloerpeil een ruitvormige tegel ter plaats, een andere lag in de beroerde grond; beide zijn geglazuurd, en hebben volgende afmetingen : dikte : 3 cm, zijde : 7 cm, kleine doorsnede : 5,3 cm, grote doorsnede : 13 cm. Op de plaats van het vroegere koor werden in de beroerde grond twee vierzijdige tegels (13 cm doorsnede) gevonden; deze vertonen holle zijden, waarin ronde tegels met dezelfde doorsnede passen. Twee van die ronde tegels vonden we terug. Op talrijke plaatsen werden drie- en vierzijdige geglazuurde tegels van verschil-

lende afmetingen opgegraven. Alle tegels zijn lichtjes naar onder afgeschuind, zodat er in de vloer langs boven geen mortel, maar enkel een voeg zichtbaar was.

In het westelijk gedeelte van het middenschip, ter hoogte van de eerste pijlers, bevonden zich twee funderingen, bestaande uit hergebruikte veldstenen (grijze schelpmortel) en zand. De fundering 77 (— 100) was grotendeels uitgebroken; de breedte bedroeg minstens 1 m, daar het graf naast 72 er een gedeelte van vernield had. 67 (— 120) mat ongeveer 110 × 110; een klein gedeelte was nog bewaard tot — 65. Er was metselwerk verdwenen door graf 70 (— 95), evenals door de klokkenoven 72. Deze klokkengieterij, in het midden van de middenbeuk gelegen, was tot — 130 in het zand uitgegraven; het stookkanaal (110 cm lang en 30 cm breed) en de stookplaats onder de klokkenvorm bleven bewaard. Het kanaal, langs de westzijde gelegen, was afgeboord door veldsteen en klei; de bodem bestond uit zwart verbrande klei. De onderlaag van de stookplaats was gemaakt van veldsteen en klei; overal troffen we roodverbrande klei aan. Van het gieten zelf van de klok, vonden we enkele bronsintels ³⁵.

Uit latere tijd dateerden twee bakstenen (22 × 10 × 4,5 cm) putten, die half rond eindigden (— 30). De wand van 78 (80 cm binnendiameter) was gevormd door twee rijen bakstenen, die samengehouden werden door bruinverbrande klei, er omheen lag een boord klei van 20 cm dik. De andere put, 79, had maar een binnendiameter van 50 cm, de wand bestond uit één rij baksteen. Beide putten waren gevuld met wit zand, langs boven lag er as. Tussen het zand en de baksteen was gesmolten lood gelopen. Waarschijnlijk gaat het hier om twee smeltputten aangelegd door loodgieters,

³⁵ In vroegere tijd goot men zeer dikwijls de kerkklokken ter plaats; in West-Vlaanderen werden sporen gevonden in de kerken van Hooglede (1955), Roksem (1956) en S. Pieters te Oudenburg (1957).

die aan de kerk werkten. De bouw van die twee putten had de onderlaag van de vloer doorbroken.

III. — ARCHEOLOGISCH KADER

Van de kerk in 941 vermeld, hebben we geen zekere sporen weergevonden; wellicht was het een houtkon-

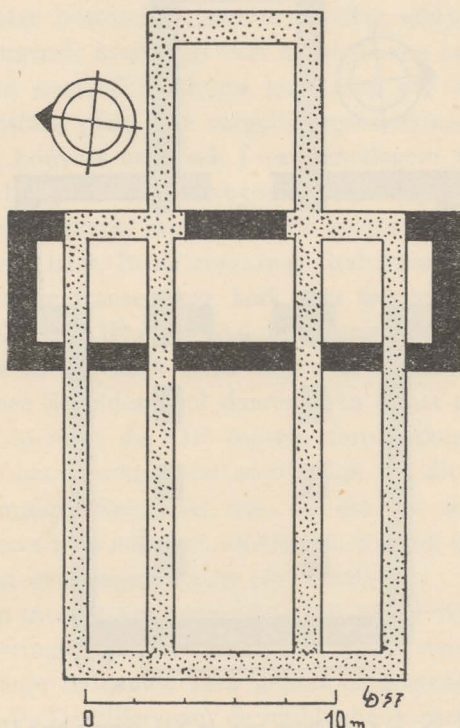

FIG. 9. — Grondplan van kerk I (gestippeld). In de XIIe eeuw werd de kruisbeuk en de vieringstoren bijgebouwd (zwart).

struktie, zoals de nabijgelegen kerken van Roksem en Oudenburg (S. Pieters).

Het plan van de eerste weergevonden kerk, tekent een driebeukig schip en een vlakgesloten koor. Aange-

zien enkel de funderingen gebleven waren, zijn er geen zekere gegevens om de opstand te rekonstrueren. Misschien gaat de huidige traveeëndeling, met de zeer smalle boogopeningen, op het oude voorbeeld terug. Dan zou de benedenkerk zes traveeën geteld hebben. Het is onbekend of er een toren bij de kerk hoorde. Er

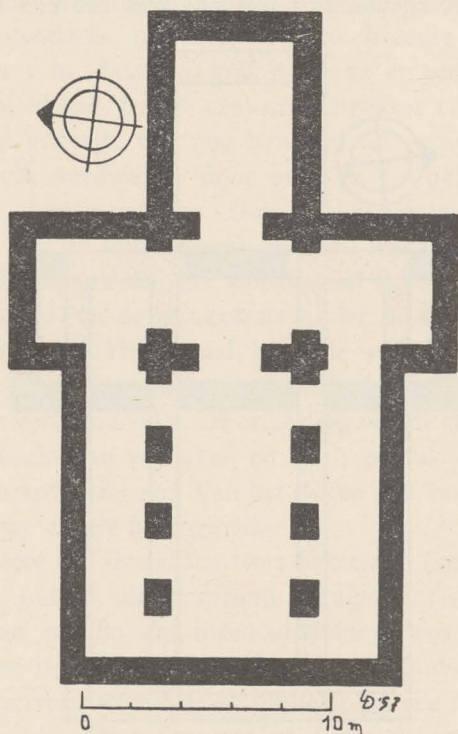

FIG. 10. — Grondplan van de XII-eeuwse kerk II.

kan een klokkenmuur geweest zijn, zoals vroeger te Vichte³⁶, of een kleine houtkonstruktie op het dak of een houten klokkenhuis naast de bidplaats.

Een gelijkaardig grondplan als te Snellegem, komt voor

³⁶ BR. FIRMIN, *o.c.*, blz. 227-230.

te Ettelgem, waar het bedehuis een weinig groter is³⁷, en oorspronkelijk ook te Izenberge³⁸; over Steenkerke is men minder goed ingelicht³⁹. Enkele gegevens wijzen er op dat de romaanse kerk van Gijverinkhove eveneens volgens dit schema gebouwd was⁴⁰. In Frans-Vlaanderen was de mooie romaanse kerk van Wemaarskapel ook naar die plattegrond opgetrokken. Uit de opgraving van de S. Pieterskerk te Oudenburg, is gebleken dat het grondplan bestond uit een driebeukig schip, een niet-uitspringende kruisbeuk met middentoren en een vlakgesloten koor. Dit schema leunt nog erg aan bij het transeptloze plan. Dit vergelijkingsmateriaal geeft ons weinig houvast om kerk I van Snellegem te dateren. Oudenburg dateert van 1056-1070; Ettelgem, Izenberge en Wemaarskapel worden in de eerste helft der XIIe eeuw geplaatst. In de romaanse Brabantse school is de driebeukige transeptloze kerk met westtoren *het* type in de XIe en XIIe eeuw (o.a. in Henegouwen); de kruiskerk is in de XIIe eeuw nog zeer zeldzaam. In de romaanse Scheldeschool daarentegen is het transept + middentoren in de XIIe eeuwse dorpskerken zeer verspreid; het is echter niet onmogelijk dat dit in de XIe eeuw minder het geval was, en dat het schema van Snellegem toen ook veel voorkwam, waarbij Oudenburg dan een overgangsstadium zou uitmaken.

Toen men de kerk van Snellegem wilde voorzien van een vieringstoren met kruisbeuk, heeft men, om een onbekende reden, de kerk geheel of grotendeels afgebroken⁴¹. De pijlers van de middenbeuk rusten gedeel-

³⁷ BR. FIRMIN, *o.c.*, blz. 82-86.

³⁸ BR. FIRMIN, *o.c.*, blz. 241-247.

³⁹ BR. FIRMIN, *o.c.*, blz. 253-256.

⁴⁰ L. DEVLIEGHER, *De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen in de XIIIe eeuw*, I, blz. 230-232. (*Bulletin Kon. Kommissie Mon. en Landschappen*, V, 1954).

⁴¹ Te Izenberge en te Ettelgem werd de middentoren aan de bestaande benedenkerk toegevoegd.

telijk op metselwerk dat tegen de oude funderingen gebouwd is; onder de oostelijke vieringsdoorgang werd nieuw metselwerk gestort, omdat waarschijnlijk geen oude kettingmuur aanwezig was; de fundering van de kruisbeuk is gans verschillend van de oudere grondvesten.

Alhoewel de fundering van de beuk in verband gemetseld is met de vieringspijlers, valt het toch op dat de beuk meer archaisch dan de middentoren aandoet. Tussen de beukpijlers (140 × 110 cm) overspannen de scheidsbogen maar een breedte van 155 cm; in West- of Frans-Vlaanderen kennen we geen kleinere openingen. Er is ook weinig harmonie tussen die doorgangen en de bredere vensternissen er boven. De bovenlichten zijn nog zeer primitief. Daarom lijkt het ons niet onmogelijk, dat de toren maar enkele tijd na de bouw van de beuk (waarschijnlijk midden XIIe eeuw) voltrokken werd ⁴².

De achtkantige vieringstorens van Bovekerke en Zuienkerke zijn het duidelijkst verwant met de toren van Snellegem, waar ook de piramidevormige afdekking boven de trompen en de gedeelde galmgaten met de omgaande waterlijsten aangetroffen worden. Te Bovekerke zijn de bladkapitelen reeds laatromaans ⁴³; een datering in de tweede helft der XIIe eeuw is dus te verdedigen. Te Zuienkerke komt enkel in de booggrondingen der galmgaten baksteen naast tufsteen voor, zodat een gelijk effect wordt bereikt als te Snellegem met tufsteen en veldsteen. In het oostelijk galmgat was vóór de restauratie van 1952 nog een middenzuiltje bewaard met basement, hoekklauwen en bladkapiteel. Deze toren zal omstreeks 1200 tot stand gekomen zijn ^{43a}.

⁴² Br. Firmin dateerde gans de kerk uit het midden der XIIe eeuw (o.c., blz. 356).

⁴³ M. ENGLISH, *Romaansche bouwkunst...*, blz. 50.

^{43a} L. DEVLIEGHER, *De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen*, kol. 247 (*Bulletin Kon. Ned. Oudh. Bond*, 6^e s., X, 1957).

Te Snellegem waren de middenzuiltjes van de klokgaten achtkantig; dit was ook het geval te Torhout ⁴⁴. Deze toren wordt uit de tweede helft der XIIe eeuw gedateerd ⁴⁵.

De toren van Snellegem mag, naar onze mening, uit de tweede helft, en zelfs uit het einde der XIIe eeuw gedateerd worden.

We willen er nog op wijzen, dat van het romaans kerktype, bestaande uit een driebeukige kruiskerk, een achzijdige middentoren en een vlakgesloten koor, zoals het zich te Snellegem voordoet, er wel talrijke afzonderlijke bouwelementen bewaard gebleven zijn ⁴⁶, maar dat we van zeer weinig kerken met zekerheid weten, dat ze gans volgens dit schema gebouwd werden. Afsnee is in dit geval.

Het vervangen van een ouder koor door drie bakstenen laatgotische hallekoren is een formule die in zeer veel kerken uit westelijk Vlaanderen aangetroffen wordt. Naast het type met drie veelzijdige koren, komen koorpartijen met een veelzijdig hoofdkoor en twee vlakgesloten zijkoren veelvuldig voor, zowel bij kerken met een west- als met een geveltoren. Het oudst gekende voorbeeld is Damme (einde XIIIe begin XIVe eeuw); uit de XIVe eeuw stammen waarschijnlijk Aardenburg, Lampernisse en andere meer. Het type blijft enkele eeuwen in gebruik.

L. DEVLIEGHER,
Aspirant N.F.W.O.

⁴⁴ BETHUNE, *Eglise de Thourout*, blz. 325-326 (*Revue de l'Art Chrétien*, XLIII, 1900).

⁴⁵ G. MEERSSEMAN & BR. FIRMIN, *De kerk van Torhout in het licht der jongste opgravingen*, blz. 57-58 (Antwerpen, 1942).

⁴⁶ BR. FIRMIN, *o.c.*, blz. 286-287, 294, 326, 329, 333.

SNELLEGEM Eccl. Sti. Eligii 1956-57

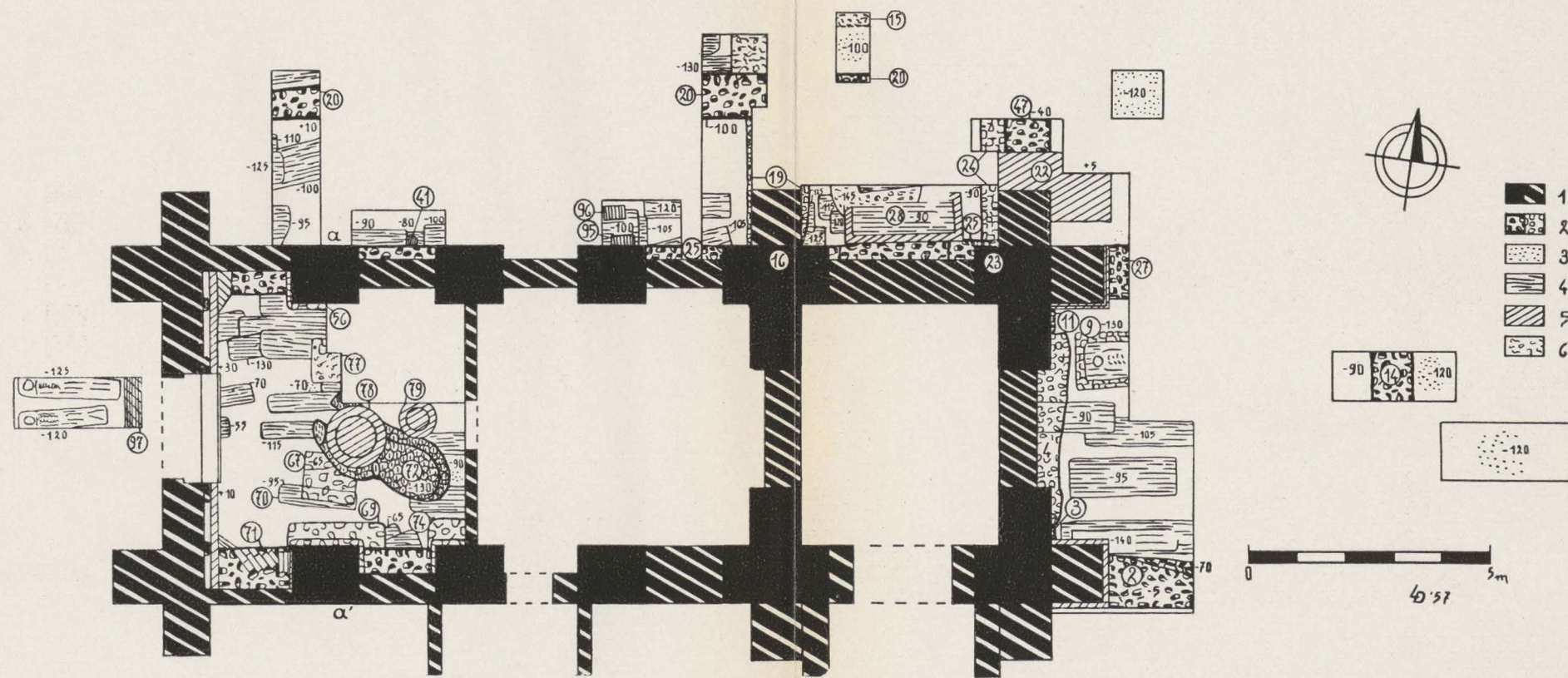

FIG. 11. — Algemeen opgravingsplan : 1) Bestaande muren. 2) Funderingen van veldsteen. 3) Onberoerde grond. 4) Graf. 5) Baksteen. 6) Uitgebroken muren.

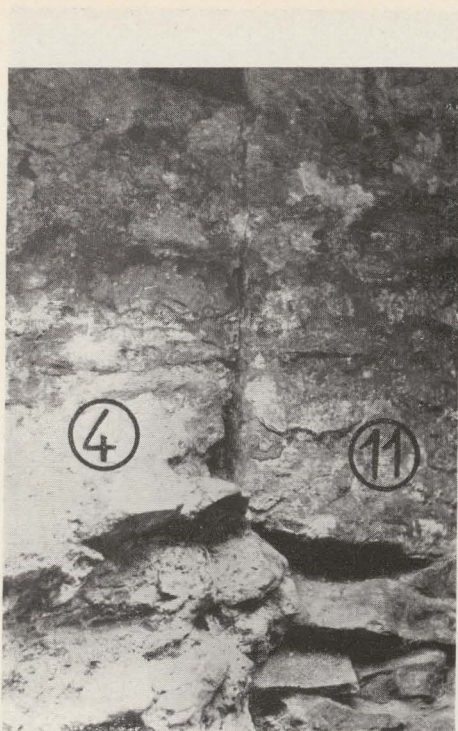

FIG. 12. — 11 : Noordelijke pijler van de triomfboog van kerk I. —
 4 : Jongere noordelijke pijler van de oostelijke vieringsboog van kerk II
 (zie afb. 2).

FIG. 13. — Tegenaan de oude fundering 25, de fundering van de
 oostmuur van de noordelijke kruisbeukarm 24; door het graf 22 werd
 een gedeelte van 24 uitgebroken (zie afb. 6).

FIG. 14. — Tweede travee van de noordmuur van de middenbeuk. De pijler links is gedeeltelijk hersteld met te grote veldsteen. De eerste travee is herbouwd in de gotiek; daarvan ziet men de aanzet van de scheiboo. Een barokvenster had het derde romaans bovenlicht vervangen; het is nu terug aangebracht.

FIG. 15. — 3 : Fundering van de zuidelijke pijler van de triomfboog van kerk I. — 4 : Jongere fundering van de oostelijke vieringsboog van kerk II.

FIG. 16. — Toren en middenbeuk uit het noordwesten. Links, gedeelte van de gotische noordelijke vieringsboog.

FIG. 17. — Toren, tromp en ontlastingsboog.

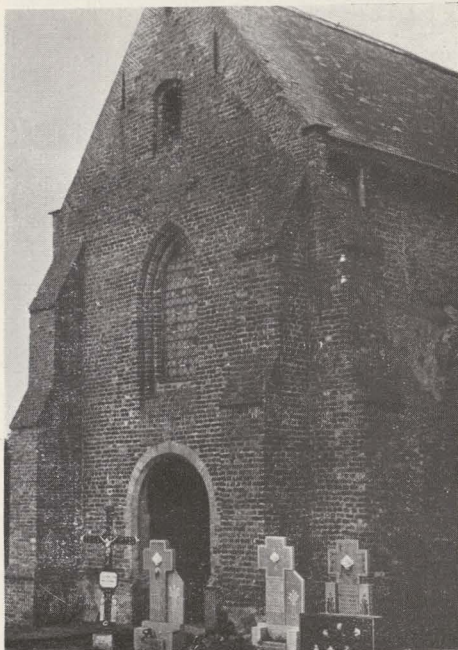

FIG. 18. — Westgevel van de kerk.

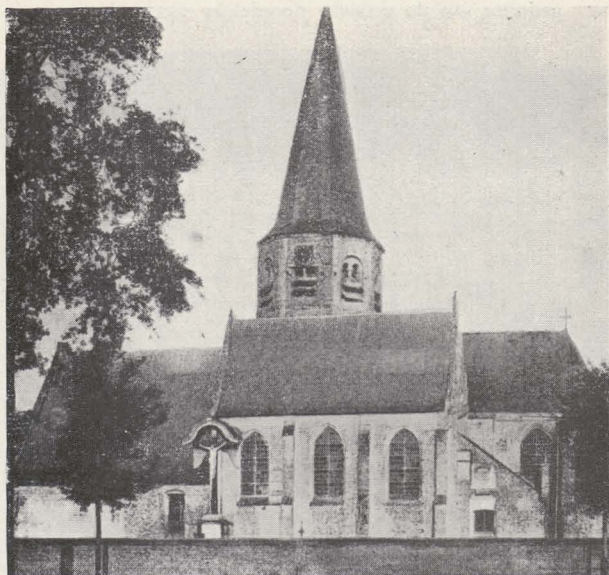

FIG. 19. De in 1892 gedeeltelijk afgebroken kerk vanuit het zuiden.

FIG. 20. — Zicht uit het noord-westen, 1864. (Archief Kon. Commissie voor Monumenten te Brussel).

FIG. 21. — Veldsteengraf 9 en fundering 4.

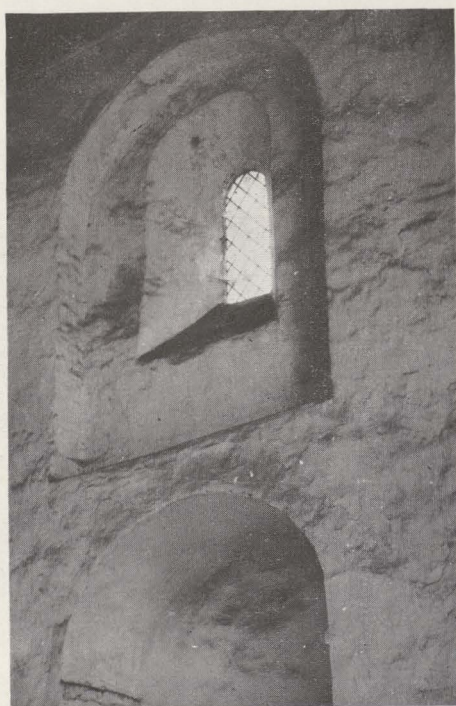

FIG. 22. — Detail van middenbeuk.

FIG. 23. — Detail van de toren. De middenzuiltjes zijn nieuw, de gekoppelde boogjes zijn van tufsteen. In de afdekkingsbogen wisselt veld- en tufsteen af. (Foto J. Mertens).

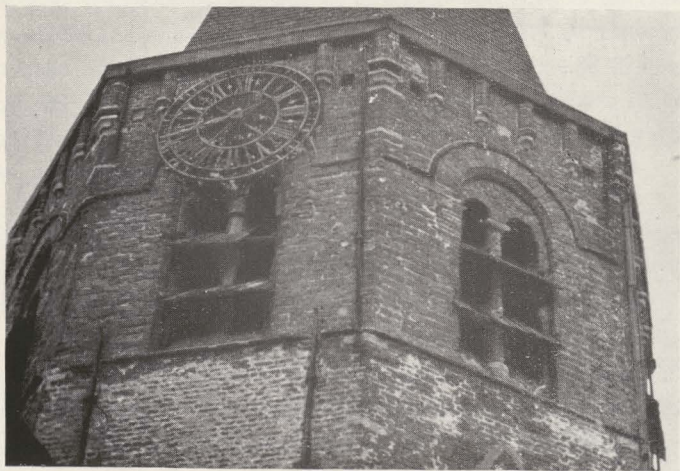

FIG. 24. — Toren van Zuienkerke, vóór de restauratie van 1952.

Recherches archéologiques dans l'église Saint-Eloi à Snellegem.

Au cimetière de Snellegem (Flandre Occidentale), à côté de l'église néo-gothique (1890-1892), se trouvent des fragments importants d'une église romane, notamment la nef médiane et la croisée avec la tour octogone. Ces parties d'église sont employées actuellement comme baptistère, sacristie et magasin. En 1956-1957, le Service des Fouilles a fait des recherches au cimetière, là où s'élevaient jadis le chœur, le bas-côté nord et le croisillon nord du transept ; de même une partie du magasin, installé dans l'ancienne nef médiane, a fait l'objet de fouilles.

Nous n'avons rien retrouvé de l'église mentionnée en 941.

L'examen des fondations a révélé l'existence de deux églises romanes. La première comprenait une nef flanquée de collatéraux et un chœur à chevet plat ; une tour ne semble pas avoir existé. En Flandre, nous retrouvons le même plan à Ettelgem, Izenberge, Wemaerscappel ; on peut dater cette église de la fin du XIe s. Un siècle plus tard, on la remplaça par une église, qui subsiste en partie ; elle était composée d'une nef et de deux bas-côtés, d'un transept avec tour centrale octogone et d'un chœur. Le plan de l'ancienne église fut exactement suivi, mais on intercala le transept et la tour. Cependant on peut se demander si toute l'église du XIe s. fut rasée ; en tout cas, les fondations des piliers de la nef et les murs du transept sont de date plus récente.

Le plan cruciforme, comme on le retrouve à Snellegem, constitue un des caractères primordiaux de l'architecture romane du XIIe s. en Flandre ; la tour centrale octogone y trouvait même un de ses pays d'élection. Les églises romanes flamandes ont beaucoup de caractères communs avec leurs sœurs de l'Artois et du Boulonnais ; en somme, elles appartiennent toutes à l'architecture romane du nord-ouest de la France, où l'influence normande a joué un grand rôle.

Les chœurs gothiques appartiennent à la formule de l'église-halle qui, dès 1300 environ, obtenait un succès énorme dans la Flandre Maritime et les régions limitrophes.